

نماز مسافر در اماکن مقدسه چهارگانه از دیدگاه فقهای امامیه^۱

صدیقه مصدق صدقی*

اشرف قنبری سرداری**

چکیده:

آنچه مسلم است حکم نماز مسافری که قصد ۱۰ روزه اقامت ندارد قصر است اما استثنائاتی در این مسأله وجود دارد که از آن جمله است نماز خواندن در اماکن اربعه (مکه- مدینه- مسجد کوفه- حائر حسینی) که در این مورد مباحث استدلالی زیادی مطرح است و از آنجایی که اقوال فقهای شیعه در این باب مختلف است در این مقال اقوال مهم مورد بررسی قرار گرفته است. بی‌گمان منشاء اختلاف فتاوی فقها در این مورد اختلاف استنباط آنان از روایات و ادله وارده می‌باشد. در این بحث فقها عمدتاً به سه گروه تقسیم می‌شوند: عده‌ای معتقد به قصر نماز هستند، گروهی قائل به اتمام نماز و گروه سوم قائل به تخییر با افضلیت اتمام صلاه در این اماکن هستند که پس از بررسی مستندات نظرات هر گروه اقدام به جمع‌بندی آنها شده است.

کلید واژه‌ها: مسافر، نماز، تقصیر، اتمام، اماکن تخییر، فقه امامیه.

۱- تاریخ وصول: ۹۰/۱۰/۱۰ تاریخ پذیرش: ۹۲/۲/۱۷

* استاد یار فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج sedighe.mosaddegh@kiaou.ac.ir

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد فقه و حقوق اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

۱- مقدمه

یکی از مسائلی که اغلب مردم با آن مواجه هستند احکام نماز مسافر می‌باشد. در این بین حکم نماز مسافر در چهار مکان مقدس از مسائلی است که ذهن زائران این اماکن را به خود مشغول می‌سازد به طوری که بیشترین سؤالات در این زمینه حکم قصر یا اتمام نماز برای مسافری این اماکن که قصد اقامت ۱۰ روزه را نکرده‌اند می‌باشند. هرچند جواب این پرسش در مناسک حج و رساله‌های عملیه به شکل فتوا و مجمل آمده است ولی نیاز به پاسخ تفصیلی با توجه به مبانی، مدارک و اقوال در این زمینه ما را بر آن داشت تا به دقت روایات وارده در این زمینه را مورد بررسی سندی قرار دهیم و کلمات فقها را پیرامون دلالت و ظهور آن و وجوه جمع بین نظرات را به تفصیل و با دسته‌بندی مناسب ارائه نماییم.

اقوال فقهای امامیه در مورد حکم نماز مسافر در اماکن چهارگانه با توجه به اینکه اقوال فقهای شیعه در این باب مختلف است ابتدا اقوال مهم را ذکر می‌کنیم و سپس به بررسی تفصیلی آنها می‌پردازیم:

۱- وجوب قصر

۲- وجوب اتمام

۳- تخییر بین قصر و اتمام با افضلیت اتمام

۲- قائلین به وجوب قصر

قول اول: از جمله قائلین به این قول مرحوم صدوق (ره) است ایشان در کتاب من لایحضره الفقیه ذیل حدیثی که تمام خواندن نماز در این اماکن اربعه را از جمله امر مذخور می‌داند می‌فرماید: معنای روایت آن است که تمام خواندن نماز در این اماکن تنها با قصد ۱۰ روزه امکان دارد و شاهد این معنا را روایتی از حضرت امام رضا علیه السلام ذکر می‌کند که اتمام در اماکن اربعه در صورت قصد اقامت ۱۰ روزه صحیح است (قمی، بی تا، ۱، ۴۴۳۰).

جملگی فقها از این کلام، رأی و نظر مرحوم صدوق را وجوب قصر در اماکن اربعه استنباط کرده‌اند. مرحوم صدوق در کتاب «الخصال» ذیل روایت حمادبن عیسی تصریح می‌کند که اتمام مطرح شده در روایت به این معنا است که مکلف در این اماکن قصد اقامت ۱۰ روزه کند و نماز را تمام بخواند و این طور نیست که در هر حال (حتی در صورت عدم قصد اقامت ۱۰ روز) بتواند نماز را در این اماکن تمام بخواند (قمی، ۱۴۰۳، ۲۵۲).

مرحوم وحید بهبهانی نه تنها خود این قول را به نحو احتیاط بر می‌گزیند (وحید بهبهانی، ۱۴۲۴، ۲، ۲۵۴) بلکه این قول را مشهور نزد ائمه اطهار (ع) می‌داند (همان، ۱۸۸).
صاحب جواهر از جمله قائلین به وجوب قصر در این اماکن را مرحوم سید بحر العلوم (سید مهدی طباطبائی) معرفی می‌کند و می‌فرماید: «ایشان به تبع استادشان مرحوم وحید بهبهانی این قول را انتخاب کرده‌اند» (نجفی، بی‌تا، ۱۴، ۳۳۰). از دیگر قائلین می‌توان قاضی ابن البراج را نام برد که ایشان بعد از نقل روایت در نظری به نحو احتیاط این قول را بر می‌گزیند (طرابلسی، ۱۴۰۶، ۱۱۰).

۳- دلایل قائلین به وجوب قصر نماز در اماکن اربعه

۳-۱- ادله روایی

دلیل اول: شهرت وجوب قصر در نزد اصحاب ائمه (ع) مرحوم وحید بهبهانی نظر و رأی مرحوم صدوق را مشهور در نزد فقهای ائمه (ع) می‌داند (محمد باقر بن محمد، ۱۴۲۴، ۲، ۱۸۸) و دلیل این نسبت را ظهور روایت علی بن مهزیار و سعد بن عبدالله می‌داند و صاحب جواهر نیز بعد از بین رأی مرحوم بهبهانی و سید بحر العلوم دلیل ادعای شهرت را در نزد اصحاب ائمه این دو روایت معرفی می‌کند (نجفی، بی‌تا، ۱۴، ۳۳۰).

الف: صحیح علی بن مهزیار: «قال کتبت الی ابی جعفر الثانی (ع) ان الروایه قد اختلفت عن آبائک فی التمام و التقصیر للصلاه فی الحرمین... ولم ازل علی الاتمام فیهما الی ان صدرنا من حجتنا فی عامنا هذا فان فقهاء اصحابنا اشاروا علی بالتقصیر اذا کنت لا انوی مقام عشره...».

راوی گفت: «نوشتم به ابی جعفر الثانی (ع)، روایت در مورد اتمام و قصر در حرمین از اجداد شما مختلف وارد شده ... و تا هم اکنون به صورت تمام در این مکان نماز را به جا می‌آوردم تا اینکه در حج امسال نماز را به صورت کامل خواندم ولی فقها از اصحاب ما به من یاد آوری کردند که نماز شکسته است تا زمانی که نیت ده روز نکرده باشی» (طوسی، بی‌تا، ۵، ۴۲۸؛ کلینی، ۱۴۰۷، ۴، ۵۲۵؛ حر عاملی، بی‌تا، ۸).

ب: صحیح سعد بن عبدالله: «قال سالت ایوب بن نوح عن تقصیر الصلاه فی هذه المشاهد مکة و المدینه و الکوفه و قبر الحسین (ع) الاربعه و الذی روی فیها فقال انا اقصر و کان صفوان یقصر و ابن ابی عمیر و جمیع اصحابنا یقصرون» راوی گفت: «سؤال کردم از ایوب بن نوح از شکسته نماز خواندن در این

مشاهد مکه و مدینه و کوفه و قبر حسین(ع) و آنچه روایت شده در این مکان‌ها گفت: «من شکسته می‌خوانم و صفوان و ابن ابی عمیر و جمیع اصحاب ما شکسته می‌خواندند»(قمی، ۱۳۹۸، ۲۴۸؛ وحید بهبهانی، ۱۴۲۴، ۲، ۱۸۷؛ مرحوم خویی، ۲۰، ۴۰۱؛ بحرانی، ۱۱، ۴۴۱ و ۴۴۲) دو روایت را دال بر شهرت تخییر در بین اصحاب ائمه می‌دانند.

۳-۲- صحیح محمد بن اسماعیل بن بزیع

راوی گفت: «سؤال کردم از امام رضا(ع) از نماز در مکه و مدینه و شکسته یا کامل خواندن نماز فرمودند: شکسته بخوان تا زمانی که نیت ماندن ده روز نکرده باشی»(حر عاملی، بی‌تا، ۸، ۵۲۳).

۳-۲-۱- بررسی دلالتی روایت

بر طبق نظر مرحوم (بهبهانی، ۱۴۲۴، ۲، ۱۸۹)، نظر مرحوم (خویی، بی‌تا، ۲۰، ۴۰۱) و میرزای قمی(قمی، بی‌تا، ۷۵۸) در این صحیح امر مسافر به قصر در مکه و مدینه مادامی که قصد اقامت ده روز نداشته باشد بر وجوب قصر صریح است.

دلیل سوم: صحیح علی بن مهزیار از محمد بن ابراهیم حنینی راوی گفت: پرسیدم از ابو جعفر(ع) در مورد اتمام و تقصیر فرمودند: زمانی که داخل شدی در حریم پس نیت ۱۰ روز کن و نمازت را تمام بخوان، عرض کردم من وارد مکه می‌شوم قبل از ترویبه، یک روز یا دو روز یا سه روز فرمود: در مقام نیت ۱۰ روز کن و نمازت را تمام کن(حر عاملی، بی‌تا، ۸، ۵۲۸؛ وحید بهبهانی، ۱۴۲۴، ۲، ۱۹۰) مرحوم وحید بهبهانی و مرحوم اشتهاردی(اشتهاردی، ۱۴۱۷، ۱۹، ۳۷۸) در فرض عدم قصد اقامت ۱۰ روز روایت را دال بر تعیین قصر می‌دانند.

دلیل چهارم: صحیح معاویه بن عمار می‌گوید: سؤال کردم از اباعبدالله(ع) از (نماز) مردی که در مکه بود و در حال قیام برای احرام بود حضرت (ع) فرمود: باید نماز را تا زمانی که محرم است قصر بخواند(حر عاملی، بی‌تا، ۸، ۵۲۵). مرحوم سید ابوالحسن اصفهانی(اصفهانی، ۱۴۰۴، ۱۹۷) و مرحوم سبزواری (سبزواری، بی‌تا، ۴۱۳) روایت را از جمله ادله وجوب قصر به حساب آوردند.

دلیل پنجم: صحیح ابی ولاد حنط: راوی گفت: عرض کردم به ابی عبدالله (ع) من بر نیت ده روزه بودم زمانی که داخل در مدینه شدم و یک نماز تمام خواندم سپس نیتم عوض شد بر این که ده روز در

آنجا اقامت نکنم نظر شما در مورد قصر و اتمام نماز من چیست؟ حضرت فرمود: اگر زمانی که داخل شدی در مدینه یک نماز واجب گزاردی به اتمام بنابراین نباید دیگر نمازت را شکسته بخوانی تا از مدینه خارج گردی و اگر زمانی که داخل شدی در مدینه نیت تمام داشتی ولی نماز واجب کاملی به جا نیاوردی تا اینکه نظرت برای اقامت تغییر کرد در این صورت مختار هستی اگر خواستی نیت ده روز می‌کنی و نمازت را کامل می‌خوانی و اگر نیت ده روز نکردی نمازت را شکسته می‌خوانی تا مدت یک ماه زمانی که یکماه گذشت آن وقت نمازت را کامل بخوان (حرعاملی، بی‌تا، ۸، ۵۰۹؛ طوسی، بی‌تا، ۳، ۲۲۱؛ قمی، بی‌تا، ۴۳۸، ۱).

در جایی که امام (ع) مدینه الرسول را با دیگر شهرها و اماکن یکسان دانسته و در جواب سائل به نحوی کلی حکم نماز مسافر را بیان می‌کنند اگر برای این شهر خصوصیتی درجهت تخییر بین اتمام و قصر با افضلیت اتمام وجود داشت حتماً متذکر می‌شدند (وحید بهبهانی، ۱۴۲۴، ۲، ۱۹۲). میرزای قمی می‌فرماید: تمامیت سندی و دلالتی روایت دلالت بر وجوب تعیینی قصر در این اماکن دارد (میرزای قمی، بی‌تا، ۷۵۸). دلیل ششم: صحیح‌ه علی بن حدید راوی گفت: سؤال کردم از امام رضا (ع) و گفتم اصحاب اختلاف نموده‌اند در حرمین بعضی (نماز) را تمام می‌خوانند و بعضی شکسته و من از افرادی هستم که تمام می‌خوانم بنابر روایتی که اصحاب ما در اتمام دارند و ذکر کرده این روایت را عبدالله بن جندب که او نماز را تمام می‌گزارد. امام فرمودند: خدا رحمت کند عبدالله بن جندب را سپس فرمودند نزد ما تمام نیست مگر اینکه جمع شود بر اقامه ده روز و نمازهای نوافل را آنگونه که خواستی برگزار کن و ابن حدید گفت: دوست دارم که مرا به اتمام امر کنید (طوسی، بی‌تا، ۵، ۴۲۷؛ حرعاملی، بی‌تا، ۸، ۵۳۳). مرحوم وحید بهبهانی در مصابیح الظلام (بهبهانی، ۱۴۲۴، ۱۹۰) و مرحوم بحرانی در حدائق الناضره (بحرانی، بی‌تا، ۱۱، ۴۴۸) روایت را دال و تصریح بر وجوب تعیینی قصر می‌دانند.

۴- اصله التقصیر و چگونگی دلالت آن به تعیین قصر

یکی از ادله که قائلین به تعیین قصر در این اماکن مطرح می‌کند اصله‌ی التقصیر است که با استفاده از آیه شریفه: «إذا ضربتم فی الارض فلیس علیکم جناح ان تقصروا من الصلاه ان خفتم ان یفتنکم الذین کفروا ان الکافرین کانوا لکم عدوا مبینا» (نساء، ۱۰۱) که این اصل در روایاتی که: ۱- در خصوص علت قصر وارد شده (قمی، بی‌تا، ۴۵۵، ۱).

۲- روایاتی که دورکعت ساقط شده نمازهای چهاررکعتی مسافر را صدقه‌ای از جانب خداوند دانسته و عدم رضایت باری تعالی بررد صدقه توسط بندگان را بیان می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷، ۴، ۱۲۷).

۳- روایاتی که اعاده نماز مسافر را در صورت تمام خواندن عمدی در سفر واجب دانسته‌اند (طوسی، محمدبن حسن، تهذیب الاحکام، ۳، ۲۲۶) از جمله ادله این اصل در مورد مسافر است. فقها نیز به این اصل تمسک نموده‌اند از جمله مرحوم ابن ادریس (حلی، ۱۴۱۰، ۱، ۳۴۳) و علامه حلی (حلی، ۱۴۱۳، ۳، ۱۳۶). در مقام استدلال بر عدم سرایت حکم تخییر به سایر اماکن متبرکه اصل را در نماز مسافر قصر می‌دانند.

با توجه به کلام و تمسک بزرگانی چون علامه حلی، مرحوم بهبهانی وقاضی ابن البراج به «اصاله التقصیر» در نظر ایشان اصل فوقانی در نماز مسافر تقصیر است بدین معنا که هر جا از ادله به نتیجه‌ای نرسیدیم و یا در اتخاذ نظر صحیح مردد بودیم به اصل «تقصیر نماز» تمسک می‌جوییم.

۴- اصول عملیه

الف- اصل احتیاط

مرحوم وحید بهبهانی به این اصل اشاره می‌کند و می‌فرماید: شکی نیست که احتیاط در اختیار قصر است، بلکه براءت یقینی در همین منحصر است. برای این که فقها در صحت آن اتفاق دارند (بی تا، ۲، ۲۰۴). توضیح مطلب این است که: اولاً- قدر متیقن و مسلم در این اماکن این است که شخص مکلف مسافر است. ثانیاً- شک مکلف در این اماکن به این نحو است که اصل وجوب تکلیف مسلم است به عبارت فنی و اصولی دوران امر بین تعین و تخییر می‌باشد. یعنی مسافر در این اماکن اربعه شکی در این که مسافر است ندارد و همچنین شک ندارد که نماز به صورت قصر برای مسافر جعل شده است منتها شک دارد که اگر از باب تخییر تمام خواندن نماز را انتخاب کرد، آیا تکلیفی که یقیناً بر عهده‌اش آمده، امتثال شده است یا نه، در این صورت شک او به این بر می‌گردد که آیا با آنچه که بدلیت و عدلیت آن محتمل است تکلیفی که یقیناً بر عهده‌اش آمده ساقط می‌شود یا نه؟ مسلم است که باید از عهده تکلیف معلوم برآید زیرا که اشتغال یقینی براءت یقینی می‌خواهد بنابراین با تیان نماز به صورت قصر براءت یقینی حاصل کرده و دیگر شکی در اشتغال ذمه ندارد.

ب- اصل استصحاب

مرحوم وحید بهبهانی به این اصل استصحاب اشاره می‌کند و می‌فرماید: مسافر قبل از رسیدن به این اماکن مکلف به وجوب قصر بوده است در نتیجه بعد از رسیدن نیز مکلف به همان خواهد بود (همان، ۲۰۳). توضیح مطلب به این صورت است که مسافر قبل از این که به این اماکن شریف برسد نمازش را شکسته می‌خوانده است حال بعد از رسیدن به آن شک می‌کند که نماز به چه شکلی بر او واجب است قصر یا تخییر بین قصر و اتمام که باتوجه به یقین سابق وشک لاحق و تمامیت ارکان استصحاب این اصل جاری خواهد بود. مشهور فقها که قائل به تخییر هستند روایات دال بر وجوب قصر را حمل بر تقیه کرده‌اند و شاهد اول خود را صحیحه معاویه بن وهب معرفی می‌کنند. معاویه پسر وهب می‌گوید: از امام صادق (ع) از حکم قصر و تمام نماز در مسجدالحرام و مسجد النبی پرسیدم فرمود: نماز را تمام بخوان مگر قصد ۱۰ روز کرده باشی عرض کردم اصحاب ما از شما روایت کرده‌اند که آنها را امر کرده‌اید به تمام خواندن نماز بدون قصد ۱۰ روز در جواب فرمود: اصحاب شما چون وارد مسجد می‌شوند و نماز را (چهار رکعت) می‌خوانند و کفش‌هایشان را بر می‌دارند و خارج می‌شوند در حالی که مردم (اهل سنت) داخل می‌شوند برای نماز (کنایه از این که به هنگام تمام خواندن اهل سنت آنها را نمی‌بینند از این رو به آنها امر کرده‌ام تمام بخوانند) (حرعاملی، بی تا، ۸، ۵۳۴).

به عبارت دیگر از آنجا که اصحاب معاویه بن وهب قبل از ورود اهل سنت به مسجد و در غیاب آنها نماز می‌خواندند امام دستور داده‌اند که نماز را تمام بخوانند زیرا وجهی برای تقیه نبوده است تا امر به قصر نماز کنند. برخلاف غیر معاویه بن عمار که از آنجا که در دید اهل سنت بوده‌اند و موضوع تقیه محقق بوده است امام از باب تقیه شناخته شدن آنها امر به قصر نموده‌اند.

مرحوم خویی بعد از نقل روایات تقصیر و در مقام تعارض این روایات را حمل بر تقیه می‌کند و یکی از ادله خود بر این حمل را صحیحه معاویه بن وهب می‌داند (سید ابوالقاسم، موسوعه الامام خویی، ۲۰، ۴۰۲).

۵- قول به وجوب اتمام و ادله فقها

از جمله قائلین به وجوب اتمام در اماکن اربعه مرحوم سید مرتضی می‌باشد. ایشان در کتاب «جمل العلم و العمل» فصل نماز مسافر در مقام اعداد مواردی که نماز مسافر شکسته نمی‌شود یکی از آن موارد را

نماز در این اماکن ذکر کرده‌اند (شریف مرتضی، بی‌تا، ۷۷) علامه حلی در مختلف الشیعه مرحوم ابن جنید را از جمله قائلین به وجوب اتمام در این اماکن اربعه می‌داند (حسن بن یوسف، ۱۴۱۳، ۳، ۱۳۵).
 ادله قائلین به وجوب اتمام در اماکن اربعه دلیل اول: آیه شریفه «ان الذین کفروا یصدون عن سبیل الله و المسجد الحرام الذی جعلناه للناس سواء العاکف فیه و الباد و من یرد فیه بالحد بظلم نذقه من عذاب الیم». کسانی که کافر شدند و مؤمنان را از راه خدا باز داشتند و همچنین از مسجد الحرام که آن را برای همه مردم برابر قرار دادیم چه کسانی در آنجا زندگی می‌کنند یا از نقاط دور وارد می‌شوند مستحق عذابی دردناکند و هر کس بخواهد در این سرزمین از راه حق منصرف گردد و دست به ستم زد ما از عذابی دردناک به او می‌چشانیم (سوره حج، ۲۵). علامه حلی نقل می‌کند که مرحوم ابن جنید دلیل خود را تساوی مستفاد از آیه نسبت به مسافر و مقیم در مسجد الحرام می‌داند (حسن بن یوسف، ۱۴۱۳، ۳، ۱۳۵).

دلیل دوم: صحیحہ عبد الرحمن بن حجاج

سؤال کردم از اباعبدالله (ع) از اتمام (نماز) به مکه و مدینه پس فرمودند: تمام به جا آور هر چند در آنجا یک نماز واحد بجا آورده باشی (حرعاملی، بی‌تا، ۸، ۵۲۶؛ طوسی، بی‌تا، ۵، ۴۲۶).
 مرحوم خویی روایت را دال بر وجوب اتمام در این اماکن می‌داند (خویی، بی‌تا، ۲۰، ۳۹۸) مرحوم سبزواری آن را ظاهر (سبزواری، ۱۴۱۳، ۴، ۴۶۷) مرحوم بحرانی (بحرانی، بی‌تا، ۱۱، ۴۴۱) و مرحوم بروجردی (بروجردی، ۱۳۶۲، ۳۲۷) آن را صریح و نص بر وجوب اتمام در اماکن اربعه می‌دانند.

دلیل سوم: صحیحہ عثمان بن عیسی: راوی گفت پرسیدم از ابالحسن (ع) از اتمام نماز و روزه در حرمین پس فرمود: تمام به جای آور و لو یک نماز واحد باشد (کلینی، ۱۴۰۷، ۴، ۵۲۴؛ حرعاملی، بی‌تا، ۸، ۵۲۹).

مرحوم بهبهانی (بهبهانی، ۱۴۲۴، ۲، ۱۸۹) و مرحوم خویی (خویی، بی‌تا، ۲۰، ۳۹۸) روایت را دال بر وجوب اتمام در این اماکن می‌دانند.

دلیل چهارم: صحیحہ بزندی از ابراهیم بن شیبیه: روای می‌گوید: نوشتم به ابی جعفر (ع)

که سؤال کرده بودم از ایشان در مورد اتمام نماز در حرمین پس در جواب نوشت: پیامبر (ص) دوست داشت زیاد نماز خواندن در حرمین را، تو هم زیاد نماز بخوان در حرمین و نماز را تمام بخوان. مرحوم بهبهانی (بهبهانی، ۱۴۲۴، ۲، ۴۱۳) و مرحوم اردبیلی (اردبیلی، بی‌تا، ۳، ۴۲۰) روایت را دال بر وجوب اتمام در این اماکن می‌دانند.

دلیل پنجم: مرسله صدوق: قال صادق علیه السلام: (من امر المذخور اتمام الصلوه ...) از امور ذخیره شده (نزد علم الهی) است. تمام نماز گزاردن در مکان به مکه و مدینه و مسجد کوفه و حائر حسینی (ع) (قمی، بی تا، ۱، ۴۴۲؛ حر عاملی، بی تا، وسایل الشیعه، ۸، ۵۳۱) فقها از جمله مرحوم سبزواری (سبزواری، ۱۴۱۳، ۳۰، ۹)، مرحوم بهبهانی (بهبهانی، ۱۴۲۴، ۱۸۹، ۲)، مرحوم کوهکمری (کوهکمری، بی تا، ۹۷) و مرحوم خویی (خویی، بی تا، ۲۰، ۳۹۸) این روایات را دال بر وجوب اتمام نماز در این اماکن می-دانند.

۶- قول به تخییر با افضلیت اتمام

گروه سوم که قائل به تخییر با افضلیت اتمام نماز در این اماکن اربعه هستند و مبنای آنها استنباطی است که از روایات و ادله وارده دارند. در این بخش با تأسی به روش مرحوم عاملی در «مفتاح الکرامه» (عاملی، بی تا، ۱۰، ۲۹۸) و با توجه به تعبیرات گوناگون فقها در میان قائلین به تخییر و گستردگی قائلین این قول نظرات علما را چند دسته تقسیم می کنیم:

۱. مرحوم سبزواری (سبزواری، بی تا، ۲، ۴۱۳) و مرحوم عاملی (عاملی، ۱۴۱۱، ۴، ۳۶۶) این قول را مذهب و رای اکثر فقها معرفی می کنند.
۲. علامه حلی (حلی، بی تا، ۴، ۴۶۶)، صاحب جواهر (نجفی، بی تا، ۱۴، ۳۲۹)، مرحوم بهبهانی (بهبهانی، ۱۴۲۴، ۲، ۱۸۷) و مرحوم بحرانی (بحرانی، بی تا، ۱۱، ۴۳۸) قول مشهور فقها را تخییر با افضلیت اتمام می دانند. البته مرحوم حکیم (حکیم، ۱۴۰۴، ۸، ۱۷۹) صاحب جواهر (نجفی، بی تا، ۱۴، ۳۲۹) مشهور بودن این قول را به شهرت عظیمی که نزدیک به اجماع فقها است تعبیر کرده اند.
۴. شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۱۷، ۱، ۵۷۶) و مرحوم ابن ادریس به نقل از صاحب مفتاح الکرامه این قول را اجماعی اصحاب دانسته اند.

۷- ادله قائلین به تخییر

دلیل اول: اجماع: شیخ طوسی (همان) یکی از ادله این قول را اجماع فقها ذکر می کند و از جمله صاحب ریاض (طباطبایی، ۱۴۱۸، ۴، ۲۷۷) نیز یکی از ادله این قول را اجماع فقها ذکر می کند.

دلیل دوم: روایت علی بن یقطین: راوی می‌گوید سؤال کردم از ابو ابراهیم (ع) از شکسته نماز خواندن به مکه فرمود: تمام به جا آور این امر واجب نیست و من دوست دارم برای شما آنچه را که برای خود دوست دارم. مرحوم خویی (سید ابوالقاسم، ۲۰، ۳۹۷).

این روایت را دال بر تخییر مطرح کرده است. صاحب ریاض (طباطبائی، ۴، ۱۴۱۸، ۳۷۷) و صاحب جواهر (نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، ۳۳۷، ۱۴) این روایت را صریح بر تخییر می‌دانند.

دلیل سوم: صحیحہ علی بن یقطین: از ابوالحسن (ع) درباره نماز در مکه سؤال شد فرمود: هرکس خواست تمام بخواند و هرکس خواست شکسته بجای آورد. صاحب جواهر و مرحوم بهبهانی این روایت را صریح بر تخییر می‌دانند.

۸- جمع‌بندی دلالتی قائلین به سه قول

پس از روشن شدن مستند اقوال، جمع میان روایات مطرح می‌شود و از آنجا که دلیل هریک از این اقوال هم از نظر سند و هم از نظر دلالت تمام است، اول نوبت به جمع دلالتی می‌رسد اگر جمع دلالتی ممکن نشد تعارض می‌شود و طبق مبانی علم اصول در باب تعارض نوبت به تساقط یا تخییر می‌رسد. پس هر یک از صاحبان اقوال تعارض را به گونه‌ای حل کرده‌اند که قول آنها ثابت شود:

۱- شیخ صدوق (قمی، بی تا، ۱، ۴۴۳) این جمع را در قالب تخییر موضوعی پذیرفته است به این شرح که: روایات دال بر وجوب اتمام نسبت به قصد اقامت ۱۰ روز و عدم آن اطلاق دارد و روایات دال بر تعیین قصر، تمام بودن نماز در این اماکن را به قصد اقامت ۱۰ روز مقید نموده است، بنابراین عمومیت ناشی از اطلاق ادله اتمام بر تقیید ناشی از ادله تقصیر حمل می‌گردد که این روایات عزم و قصد اقامت نمودن مسافر در این اماکن را ترغیب می‌کنند پس مشخص می‌گردد که مسافر در این اماکن شریف مخیر است که خود را از جمله کسانی قرار دهد که با قصد اقامت ۱۰ روز نمازش را تمام بخواند یا از جمله کسانی قرار دهد که نمازش را شکسته بخواند که این تخییر موضوعی معنا می‌شود نه حکمی با توجه به این نظر بین اماکن اربعه و سایر شهرها تفاوتی وجود ندارد و طبق این جمع دیگر خصوصیت و مزیتی برای این اماکن شریف باقی نمی‌ماند چون مسافر در تمام شهرها بین انتخاب قصد اقامت ۱۰ روز و عدم آن مخیر است در حالی که آنچه از روایاتی مثل روایاتی که تمام خواندن را مذخور و از علوم مخزون الهی به شمار می‌آورد بدست می‌آید وجود نوعی خصوصیت و مزیت برای این اماکن اربعه نسبت به دیگر شهرها است. مرحوم

شیخ صدوق روایات را قصر گرفته و روایات اتمام را حمل بر اقامه ده روز کرده و روایات تخییر را حمل بر تخییر میان قصد اقامت ده روز یا عدم آن کرده است اما انصاف این است که روایات باب را نمی‌توان بدین گونه توجیه کرد لذا اکثریت قاطع علمای شیعه نظر شیخ صدوق (ره) را نپذیرفته اند و بالاتفاق نظر به تخییر داده اند و میان روایاتی که امر به اتمام داشت و همچنین روایات مقابل آنها که امر به قصر می‌کرد بدین گونه جمع کرده اند و روایات تخییر را قرینه این جمع گرفته‌اند. مرحوم آیت ... حکیم در مقام جمع میان روایات گفته است: (حکیم، ۱۴۰۴، ۸، ۱۸۳) حکم اولی تخییر است ولی گاهی عنوانی عارض می‌شود که یکی از دو طرف تخییر تعیین پیدا می‌کند. مرحوم آیت ... خویی (سید ابوالقاسم، بی‌تا، ۲۰، ۴۰۲) می‌گوید باید روایات قصر را حمل بر تقیه و روایات اتمام را حمل بر افضلیت آن کنیم تا میان این روایات و روایات تخییر جمع کرده باشیم. مرحوم بحرانی می‌فرماید (بحرانی، بی‌تا، ۱۱، ۴۵۰) مسأله نماز مسافر و سؤال سائلین در خصوصیت این اماکن تنها به این خاطر بوده که ایشان مزیت و خصوصیتی از برای این اماکن شنیده بودند و آن همان رجحان اتمام بدون قصد اقامت است. مرحوم سید اصفهانی (اصفهانی، ۱۴۰۴، ۱۹۹) نیز به این مطلب اشاره می‌کند که کثرت سؤال از حکم نماز مسافر در این اماکن شریف از نوعی خصوصیت این اماکن است بنابراین برای جمع و حمل مرحوم صدوق وجهی نمی‌بیند و معتقد است که این جمع را نمی‌توان به برخی از روایات دال بر اتمام جاری دانست.

روایاتی که امر به اتمام آنها با عباراتی نظیر و لو صلاه واحده (صحیحه علی بن مهزیار؛ صحیحه عثمان بن عیسی؛ کلینی، ۱۴۰۷، ۴، ۵۲۴) مرار (حرعاملی، بی‌تا، ۵، ۵۳۲) حین تداخل (صحیحه عبدالرحمن حجاج) همراه است چرا که این اخبار بر تمام خواندن مسافر به مجرد دخول و گذراندن از این اماکن و یا حتی با یک نماز در آن تصریح دارند و به اصطلاح بر تمام خواندن نماز در جایی که قصد نشده باشد نص بوده و آبی و بی نیاز از تقید است که این نظر فقهای همچون صاحب متمسک (حکیم، ۱۴۰۴، ۸، ۱۸۴) مرحوم بحرانی (بحرانی، بی‌تا، ۱۱، ۴۵۰)، صاحب ریاض (طباطبائی، ۱۴۱۸، ۴، ۳۷۸)، مرحوم بروجردی (بروجردی، ۱۳۶۳، ۳۲۷)، مرحوم میرزای قمی (سید ابوالقاسم بن محمد حسن، بی‌تا، ۷۵۹)، مرحوم خویی (خویی، بی‌تا، ۲۰، ۳۹۶) بنابراین جمع شیخ صدوق با این گونه روایات که از نظر سند تمام است منافات دارد.

۲- برخی از قائلین به قول مشهور (تخییر همراه با افضلیت تمام) نیز تخییر حکمی را مطرح می‌کنند به این شرح که الف: روایات تخییر بر مختار بودن مسافر بین انتخاب قصر یا اتمام در اماکن اربعه تصریح

دارند و به اصطلاح نص در تخییر هستند در حالی که روایات اتمام در وجوب تعیین تمام خواندن نماز ظهور دارند. «در تعارض روایات قاعده این است که به مدلول صریح اخذ می‌شود و مدلول ظاهر حمل بر استحباب می‌شود» بنابراین باتوجه بر اظهریت روایات تخییر از ظهور روایات اتمام آن دست برداشته و بر وجوب تخییری تمام خواندن البته به نحو استحبابی حمل می‌کنیم به عبارت دیگر تمام خواندن نماز مسافر در این اماکن عمل به یکی از افراد وجوب تخییری خواهد بود که البته افضل آن نیز می‌باشد.

ب: شواهدی از میان روایات تخییر بر این حمل وجود دارد که در آن تصریح می‌کنند که تمام خواندن در این به نحو تعیینی واجب نیست همچون روایت علی بن یقظین (کلینی، محمد بن، ۱۴۰۷، ۴، ۵۲۴؛ طوسی، بی تا، ۵، ۴۲۹) و روایت ابن مختار (کلینی، ۱۴۰۷، ۴، ۵۲۴) روایت از علی بن یقظین که عنوان وجوب تمام استدلال شده در تخییر صریح است. علی پسر یقظین می‌گوید از موسی بن جعفر (ع) از حکم قصر در مکه پرسیدم در پاسخ فرمود: «نماز را تمام بخوان ولی واجب نیست تمام بخوانی».

به استناد این صحیح روایات دال بر وجوب تمام و روایات تخییر را با حمل روایات دال بر وجوب اتمام بر استحباب تمام جمع می‌کنیم. از طرف دیگر روایات تقصیر نیز شکسته نماز خواندن ظهور دارند که این روایات نیز با توجه به اظهریت روایات تخییر بر نفی وجوب تعیینی اتمام مگر در جایی که قصد اقامت شده باشد حمل می‌گردد. یعنی مسافر در این اماکن بین شکسته و تمام خواندن نماز مخیر است مگر اینکه قصد اقامت ده روز کند که در این صورت تنها تمام خواندن نماز بر او واجب می‌شود یعنی اتمام به نحو تعیینی بر او واجب است. از جمله:

مرحوم محقق اصفهانی (اصفهانی، ۱۴۰۴، ۱۱۰)، صاحب ریاض (طباطبائی، ۱۴۱۸، ۴، ۳۷۸)، و صاحب جواهر (نجفی، بی تا، ۱۴، ۲۳۶) به این جمع دلالتی اشاره می‌کنند و بیان فوق برگرفته از کلام ایشان است. مرحوم حکیم در مقام جمع بین ادله تخییر حکمی چنین مطرح می‌کند (حکیم، ۱۴۰۴، ۸، ۱۸۲): حکم اولی در این اماکن تخییر مسافر بین شکسته خواندن و تمام خواندن نماز است مگر اینکه عنوان دیگری بر آن عارض شود که در این صورت تنها یکی از آن دو (قصر و اتمام) بر مسافر واجب خواهد بود بنابراین اختلاف اصحاب در این مسأله ناشی از اختلاف او امر صادر شده از سوی ائمه اطهار (ع) برای ایشان خواهد بود که آن نیز ناشی از تفاوت جهاتی است که بر حسب آن یکی از این دو امر به صورت معین (بر مسافر) واجب می‌شود.

یعنی اگر عنوان ثانوی پدید آمد حکم مسافر در این اماکن تغییر می‌کند مثلاً اگر قصد اقامت ده روز کند تنها تمام خواندن نماز در این اماکن بر او واجب است و دیگر حق ندارد و نمازش را به استناد حکم اولی در این اماکن شکسته بخواند.

۳- گروهی از فقها دلالت بعضی از اخبار را خالی از حمل و جمع دلالتی می‌دانند لذا در بحث جمع-بندی بین روایات قائل به تعارض هستند و با توجه به مرجحات از سوی معصومین (ع) بعضی را بر بعض دیگر ترجیح می‌دهند. در خصوص اخبار متعارض اگر در روایات همان دسته حدیثی از سوی ائمه اطهار(ع) ناظر بر اختلاف روایات در آن مسأله وارد شده باشد و امام (ع) یکی را بر دیگری ترجیح می‌دهد (ترجیح خاص) که در این بحث نیز ترجیح خاص وجود دارد. علی بن مهزیار (حرعاملی، بی‌تا، ۵۲۵، ۸) بعد از اینکه اختلاف روایات وارد شده در این مسأله تخییر همراه با افضلیت تمام را برای مسافر این اماکن، مأموریه، می‌داند. با توجه به وجود ترجیح خاص نیاز به مراجعه به مرجحات عام باقی نمی‌ماند. تبیین محدوده هریک از چهار مکان مقدس پس از ذکر اقوال مختلف فقها در مورد قصر یا اتمام و یا تخییر با افضلیت اتمام در اماکن متبرکه مذکور این سؤال مطرح می‌گردد که محدوده هریک از چهار مکان تا کجا است؟

شیخ طوسی قائل به تخییر قصر و اتمام در محدوده فعلی شهرهای مکه و مدینه و مسجد کوفه و حائر حسینی است ایشان چنین می‌فرماید:

«اتمام صلاه در حال سفر در چهار مکان مکه و مدینه و مسجد کوفه و حائر حسینی مستحب است. البته اتمام در حرم خدا و حرم رسول (ص) و حرم امیرالمؤمنین (ع) و حرم امام حسین (ع) نیز روایت شده بنا بر روایت اتمام در خارج مسجد کوفه یعنی شهرهای کوفه و نجف نیز جایز است ولی بنا بر روایت اول فقط در خود مسجد اتمام جایز است. همچنین قصر در همه این اماکن نیز جایز است. گرچه قبلاً آوردیم افضل است» (محمد بن حسن، ۱۳۷۸، ۱، ۴۱).

شهید اول درباره اصل مسأله می‌فرماید: امامیه در قول به تخییر در صلاه در چهار مکان مسجد مکه و مدینه و کوفه و حائر منفرد هستند (عاملی، بی‌تا، ۲۵۶) در مورد محدوده شمول آن می‌فرماید: حال در مورد اینکه آیا اتمام مختص خود مساجد است یا شامل شهرها هم می‌شود ظاهر اکثر روایات این است که شهرهای مکه و مدینه محل اتمام است پس بنابراین در آن دو شهر نماز تمام است ولی در کوفه فقط در مسجد آن نماز تمام است (همان، ۲۵۶).

شهید ثانی می‌فرماید: حکم نماز مسافر قصر است. این حکم در همه سفرها و مکان‌ها ثابت است مگر در چهار مکان که فقط امامیه قائل به مخیر بودن مسافر بین قصر و اتمام هستند و آنها حرم خدای تعالی و حرم رسول... (ص) است که مراد از حرم مسجدهای مکه و مدینه است نه مطلق حرم و همچنین در مسجد کوفه و حائر که آن محل شهادت امام حسین (ع) است و حد آن هم دیوار محصورکننده آن است که اتمام در این چهار مکان افضل از قصر است در حال اینکه آیا حکم مختص مساجد و محل مقدس شهادت است یا شهرها هم می‌شود ظاهراً اخبار تعمیم را نشان می‌دهد لیکن فرض اول اولی است (نجفی، بی‌تا، ۵۹).

۹- نتیجه‌گیری

در این مقاله مشخص گردید در مورد حکم نماز مسافر در اماکن چهارگانه مکه، مدینه کوفه و حائر حسینی در میان فقها سه قول وجود دارد و علت عمدۀ اختلاف در این سه قول متوقف بر نحوه استنباط فقها از روایات می‌باشد.

قول اول قول به وجوب قصر نماز در این اماکن برای کسی که قصد اقامت ده روزه نکرده است می‌باشد. از جمله قائلین به این قول شیخ صدوق از فقهای متقدم است. ادله این گروه روایات صحیح‌های می‌باشد که دلالت بر وجوب قصر دارند. مرحوم وحید بهبهانی نظر و رأی شیخ صدوق را مشهور در نزد فقهای ائمه (ع) و دلیل این نسبت را ظهور دو روایت صحیح (علی بن مهزیار و سعد بن عبدالله) می‌داند.

همچنین قائلین به این قول اصالة التقصیر را نیز با استفاده از آیه ۱۰۱ سوره نساء «اذا ضربتم فی الارض فلیس علیکم جناح ان تقصروا من الصلاه» یکی از ادله این قول معرفی می‌کنند. فقهای از جمله ابن ادریس، علامه حلی، مرحوم بهبهانی و قاضی ابن براج نیز اصل را در نماز مسافر قصر می‌دانند. این گروه همچنین به اصل احتیاط و استصحاب نیز برای اثبات قول خود استناد جسته‌اند.

قول دوم مربوط به فقهای است که معتقد به وجوب اتمام نماز در این اماکن هستند مرحوم سید مرتضی و ابن جنید از فقهای متقدم معتقد به این قول هستند این گروه نیز به آیه ۲۵ سوره مبارکه حج «ان الذین کفروا یصدون عن سبیل الله و المسجد الحرام الذی جعلناه للناس سواء العاکف فیه و الباد و من یرد فیه بالحاد بظلم نذقه من عذاب الیم» استناد جسته‌اند و روایت صحیح عبدالرحمن بن حجاج که مرحوم خوئی آن را دال بر وجوب اتمام صلاه در اماکن اربعه، مرحوم سبزواری آن را ظاهر و مرحوم بحرانی و بروجرودی آن را صریح و نص بر وجوب اتمام صلاه در اماکن اربعه می‌دانند و همچنین صحیح

عثمان بن عیسی که مرحوم بهبهانی و خوبی نیز این روایت را دال بر وجوب اتمام نماز در این اماکن می-داند از جمله مستندات خود بر این قول محسوب می‌دارند.

قول سوم که قول به تخییر با افضلیت اتمام نماز در این اماکن است. مرحوم سبزواری این قول را رأی اکثر فقها معرفی می‌کند و علامه حلی، صاحب جواهر و مرحوم بهبهانی قول مشهور فقها را تخییر با افضلیت اتمام می‌دانند همچنین مرحوم حکیم در مستمسک عروه الوثقی و صاحب جواهر مشهور بودن این قول را به شهرت عظیمی که نزدیک به اجماع فقها می‌باشد تعبیر کرده‌اند. شیخ طوسی در خلاف و صاحب ریاض ادله قائلین به این قول را اجماع فقها ذکر می‌کنند و صحیحه علی بن یقین از ابوالحسن (ع) که صاحب جواهر و مرحوم بهبهانی آن را صریح بر تخییر می‌دانند.

فقهایی که قائل به تخییر هستند روایات دال بر وجوب قصر را بر تقیه حمل کرده‌اند و شاهد بر این قول را یک روایت صحیحه (معاویه بن وهب) معرفی می‌کنند. از نظر محدوده قصر و تمام نیز اختلافاتی در میان فقها وجود دارد. شیخ طوسی قائل به تخییر در محدوده فعلی شهرهای مکه، مدینه، مسجد کوفه و حائر حسینی است. شهید اول در مورد این که اتمام مختص خود مساجد است یا شامل شهرها هم می-شود معتقد است که ظاهر اکثر روایات این است که شهرهای مکه و مدینه محل اتمام است ولی در کوفه در مسجد آن نماز تمام است. شهید ثانی مراد از حرم را در شهرهای مکه و مدینه مسجدهای آن نه مطلق حرم و در مسجد کوفه و حائر حسینی (ع) حد آن را دیوار محصورکننده آنها می‌داند.

با توجه به مطالبی که گذشت اختلافاتی که در حکم نماز مسافر در اماکن چهارگانه در میان فقها به چشم می‌خورد عمدتاً ناشی از نوع برداشت آنان از روایات ائمه (ع) می‌باشد و نیز تفاوت‌هایی که در جمع‌بندی و رفع تعارض این روایات توسط فقهای متقدم و متأخر وجود دارد منشاء بروز این اختلاف نظرها گشته است که این خود نشانه اجتهاد و تلاشی است که آنان در زمینه استخراج احکام به کار برده‌اند. در حالی که در مذهب امامیه نظر بر مخطئه بودن فقها بر طبق قول معروف: «للمصیب اجران و للمخطیء اجر واحد» می‌باشد. همگی آنان بر حق و نزد خداوند ماجور می‌باشند و مقلدین آنان نیز در نزد پروردگارشان معذور خواهند بود.

فهرست منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- اردبیلی، احمد، بی‌تا، مجمع الفائده و البرهان فی شرح الارشاد الاذهان، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی.

- ۳- اشتهاردی، علی پناه، ۱۴۱۷، مدارک العروه، دارالاسوه للطباعه و النشر، تهران.
- ۴- اصفهانی، سید ابوالحسن، ۱۴۰۴، صلاه المسافر، دفتر انتشارات اسلامی، قم.
- ۵- بحرانی، یوسف، بی تا، الحدائق الناضره، تهران، چاپ اسلامیه.
- ۶- بروجردی، حسین، ۱۳۶۲، البدر الزهرا فی صلوه الجمع و المسافر، قم، انتشارات اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ دوم.
- ۷- خویی، سید ابوالقاسم، بی تا، موسوعه الامام الخویی، مؤسسه احیاء آثار امام خویی.
- ۸- حکیم، سید محسن، ۱۴۰۴، متمسک عروه الوثقی، قم، کتابخانه آیة الله مرعشی.
- ۹- حلی، محمد بن منصور بن احمد، ۱۴۱۰، (ابن ادیس) السرائر، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم.
- ۱۰- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، ۱۴۱۳، (علامه) مختلف الشیعه، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول.
- ۱۰- سبزواری، سید علی عبدالاعلی، ۱۴۱۳، مهذب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام، مؤسسه المنار.
- ۱۱- سبزواری، محقق محمد باقر بن محمد، بی تا، ذخیره المعاد فی شرح الارشاد.
- ۱۲- طباطبائی، سید علی بن محمد، ۱۴۱۸، (صاحب ریاض)، ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام، مؤسسه آل البيت.
- ۱۳- طباطبائی، سید مهدی، بی تا، (بحر العلوم)، مصابیح الاحکام، چاپ سنگی موجود در کتابخانه آیت ا... مرعشی نجفی به شماره ۷۰۰۸.
- ۱۳- طرابلسی، عبدالعزیز بن تحریر (ابن براج قاضی)، ۱۴۰۶، المهذب، دفتر انتشارات اسلامی.
- ۱۴- طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۷، الخلاف، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی، چاپ اول.
- ۱۵- طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۷، تهذیب الاحکام، دارالکتب الاسلامیه.
- ۱۶- طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۷، مبسوط، تهران، مکتب رضویه.
- ۱۷- عاملی، محمد بن مکی (شهید اول)، بی تا، الذکر الشیعه، قم، بصیرتی.
- ۱۸- عاملی، محمد بن علی، ۱۴۱۱، مدارک الاحکام فی شرح عبادات شرائع الاسلام، مؤسسه آل البيت.
- ۱۹- قمی محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق)، ۱۴۰۳، الخصال، مؤسسه النشر الاسلامی.
- ۲۰- قمی، ابن قولویه، ۱۳۹۸، کامل الزیارات، دار المرتضویه.
- ۲۱- کلینی، ابو جعفر محمد بن یعقوب (شیخ کلینی)، ۱۴۰۷، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
- ۲۲- کوهکمری، سید محمد بن علی حجت، بی تا، النجم الزهرا فی صلاه المسافر.
- ۲۳- میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمد حسن، بی تا، مناہج الاحکام.
- ۲۴- نجفی، محمد حسن، بی تا، رسائل فقیه، نسخه خطی.
- ۲۵- نجفی، محمد حسن، بی تا، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، تهران، انتشارات اسلامیه.